

Institute of History
Collection of Works, vol. 30
Strategic Research Institute

**THE FIRST WORLD WAR,
SERBIA, THE BALKANS AND GREAT POWERS**

Editors

Srdjan Rudić
Institute of History
Miljan Milkić
Strategic Research Institute

Belgrade 2015

Историјски институт
Зборник радова, књ. 30
Институт за стратегијска истраживања

**ПРВИ СВЕТСКИ РАТ,
СРБИЈА, БАЛКАН И ВЕЛИКЕ СИЛЕ**

Уредници

Срђан Рудић

Историјски институт

Миљан Милкић

Институт за стратегијска истраживања

Београд 2015.

САДРЖАЈ

CONTENTS

- 13 **ПРЕДГОВОР**
FOREWORD

ИСТОРИОГРАФИЈА
HISTORIOGRAPHY

- 19 **Миле Бјелајац**
НЕПРЕКИНУТА ДИСКУСИЈА О БАЛКАНУ КАО УЗРОЧНИКУ
ПРВОГ СВЕТСКОГ ПАТА
Mile Bjelajac
UNINTERRUPTED DISCUSSION OVER THE BALKANS AS CAUSE
OF THE FIRST WORLD WAR
- 37 **Јерг Ехтернкамп**
ПРИСЕЋАЊЕ НА ПРВИ СВЕТСКИ ПАТ. СЕЋАЊЕ, ИСТОРИЈА
И ПРЕДСТАВА ПРВОГ СВЕТСКОГ ПАТА У ЗАПАДНОЈ НЕМАЧКОЈ
Jörg Echternkamp
BRINGING FIRST WORLD WAR TO MIND. COMMEMORATION, HISTORY,
AND REPRESENTATION OF WAR IN WEST GERMANY
- 55 **Татјана Милошевић**
ПРВИ СВЕТСКИ ПАТ НА СТРАНИЦАМА ВОЈНОИСТОРИЈСКОГ ГЛАСНИКА
Tatjana Milošević
THE FIRST WORLD WAR ON PAGES OF THE MILITARY HISTORICAL REVIEW

ПАТ И ДИПЛОМАТИЈА
WAR AND DIPLOMACY

- 71 **Снежана А. Радоева**
БУГАРСКО-СРПСКИ ОДНОСИ
У ФОКУСУ ЕВРОПСКЕ ДИПЛОМАТИЈЕ (1913–1915)
Snezhana A. Radoeva
BULGARIAN-SERBIAN RELATIONS
IN THE FOCUS OF EUROPEAN DIPLOMACY (1913–1915)
- 87 **Биљана Стојић**
БАЛКАН У СПОЉНОЈ ПОЛИТИЦИ ФРАНЦУСКЕ У ПРЕДВЕЧЕРЈЕ ВЕЛИКОГ ПАТА
Biljana Stojić
FRENCH POLICY IN THE BALKAN PENINSULA ON THE EVE OF THE GREAT WAR

- 109 **Cosmin Ioniță**
THE DIPLOMACY OF NEUTRALIZATION.
RUSSO-ROMANIAN RELATIONS IN JULY CRISIS 1914
Космин Јоница
ДИПЛОМАТИЈА НЕУТРАЛНОСТИ.
РУСКО-РУМУНСКИ ОДНОСИ У ВРЕМЕ ЈУЛСКЕ КРИЗЕ 1914. ГОДИНЕ
- 125 **Efpraxia S. PASCHALIDOU**
GREECE'S PROLONGING NEUTRALITY PERCEPTION
DURING WWI. STANCE TOWARDS SERBIA
Ефпраксија С. Пасхалиду
ГРЧКО ПРОДУЖЕЊЕ ПОЛИТИКЕ НЕУТРАЛНОСТИ
У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ. СТАВ ПРЕМА СРБИЈИ
- 137 **Tom SIMOENS**
BRAVE LITTLE BELGIUM. A NEUTRAL COUNTRY AMONG GREAT POWERS
Том Симоенс
ХРАБРА МАЛА БЕЛГИЈА. ЈЕДНА НЕУТРАЛНА ДРЖАВА ИЗМЕЂУ ВЕЛИКИХ СИЛА
-
- БАЛКАН У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ**
BALKANS IN THE FIRST WORLD WAR
- 155 **Гордана Јовић Кривокапић**
ЕВРОПСКИ КОРЕНИ ФРАНЦУСКОГ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ПРОЈЕКТА
НА ПОЧЕТКУ 20. ВЕКА
Gordana Jović Krivokapić
EUROPEAN ORIGINS OF THE FRENCH YUGOSLAV PROJECT
AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY
- 167 **Алексеј Тимофејев**
РУСКО-СРПСКА ВОЈНА САРАДЊА ПОЧЕТКОМ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА
Aleksej Timofejev
RUSSIAN-SERBIAN MILITARY COLLABORATION AT THE BEGINNING
OF WORLD WAR I
- 181 **Nadine AKHUND**
THE CARNEGIE ENDOWMENT FOR INTERNATIONAL PEACE IN THE GREAT WAR:
PERCEPTIONS AND IMPACT OF THE BALKANS
Надин Акунд
КАРНЕГИЈЕВА ФОНДАЦИЈА ЗА МИР У СВЕТУ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ:
ПЕРЦЕПЦИЈЕ И УТИЦАЈ НА БАЛКАН
- 197 **Андреј Л. Шемјакин**
СА КРФА У РУСИЈУ: НИКОЛА ПАШИЋ У ПЕТРОГРАДУ И МОСКВИ 1916. ГОДИНЕ
Andrey L. Shemyakin
FROM ISLAND OF CORFU TO RUSSIA: NIKOLA PAŠIĆ IN ST. PETERSBURG
AND MOSCOW IN 1916

207 **Alexandre SHELDON-DUPLAIX**
THE FRENCH NAVY AND THE BALKAN THEATRE (1914–1918)
Александар Шелдон Дуплекс
ФРАНЦУСКА МОРНАРИЦА И БАЛКАНСКО РАТИШТЕ (1914–1918)

225 **Тодор Петров**
БУГАРСКА ОДБРАНА ДОЈРАНА (1916–1918)
Todor Petrov
BULGARIAN DEFENCE OF DOIRAN (1916–1918)

СРПСКА ВОЈСКА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ
SERBIAN ARMY IN THE FIRST WORLD WAR

237 **Василиј Б. Каширин**
БОРБЕНА ВРЕДНОСТ СРПСКЕ ВОЈСКЕ НА ПОЧЕТКУ ПРВОГ СВЕТскоГ
РАТА ПРЕМА ОЦЕНАМА РУСКИХ ВОЈНИХ СТРУЧЊАКА
Vasily B. Kashirin
COMBAT EFFECTIVENESS OF THE SERBIAN ARMY ON THE EVE OF
WORLD WAR ONE: ASSESSMENTS OF RUSSIAN GENERAL STAFF EXPERTS

255 **Саша Т. Бакрач, Стеван Радојчић, Дејан Ђорђевић**
ГЕОГРАФСКО ОДЕЉЕЊЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ
Saša T. Bakrač, Stevan Radojčić, Dejan Đorđević
GEOGRAPHIC DEPARTMENT IN THE FIRST WORLD WAR

269 **Далибор Денда**
СРПСКИ РАТНИ ЗАРОБЉЕНИЦИ У ВЕЛИКОМ РАТУ
Dalibor Denda
SERBIAN POWs IN THE GREAT WAR

291 **Милић Ј. Милићевић**
СТАРЕШИНСКИ КАДАР ВОЈСКЕ СРБИЈЕ
У БИЦИ НА ЧЕВРТНИЈИ (ЛЕГЕТУ) СЕПТЕМБРА 1914. ГОДИНЕ
Milić J. Milićević
SERBIAN ARMY COMMANDING OFFICERS
DURING THE ČEVRTNIJA (LEGET) BATTLE IN SEPTEMBER 1914

303 **Данило Шаренац**
ВОЈНО СУДСТВО И СРПСКИ ОФИЦИРИ НА СОЛУНСКОМ ФРОНТУ
Danilo Šarenac
MILITARY JUSTICE AND SERBIAN OFFICERS AT THE SALONIKA FRONT

315 **Јарослав В. Вишњаков**
СРПСКО-ХРВАТСКИ ОДНОСИ У СРПСКОМ ДОБРОВОЉАЧКОМ КОРПУСУ
У РУСИЈИ 1916. ГОДИНЕ
Yaroslav V. Vishnyakov
SERBO-CROAT RELATIONS IN SERBIAN VOLUNTARY CORPS IN RUSSIA IN 1916

- 331 **Barbara АНАММЕР**
PROPAGANDA IN THE FIRST WORLD WAR
Барбара Ахамер
ПРОПАГАНДА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ
- 343 **Тамара Шер**
ОПШТЕ И ПОСЕБНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ХАБСБУРШКИХ ОКУПАЦИОНИХ РЕЖИМА
ТОКОМ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА (СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА СРБИЈУ)
Tamara Scheer
COMMON FEATURES AND PARTICULARITIES OF HABSBURG OCCUPATION
REGIMES DURING WORLD WAR ONE (WITH SPECIAL REFERENCE TO SERBIA)
- 363 **Божица Младеновић**
ПРИВРЕДНЕ ПРИЛИКЕ У ВОЈНО-ГЕНЕРАЛНОМ ГУВЕРНМАНУ СРБИЈА
(1916–1918)
Božica Mladenović
ECONOMIC CONDITIONS IN THE MILITARY-GENERAL GOVERNMENT
OF SERBIA (1916–1918)
- 375 **Ана Столић**
„СА РОДОЉУБЉЕМ СРПСКИХ ЖЕНА ИМАЋЕ СВЕТ ЈОШ ДА РАЧУНА“.
ПАТРИОТИЗАМ СРПКИЊА И НЕКИ АСПЕКТИ КРЕИРАЊА НОРМАТИВНОГ
ПАТРИОТСКОГ ОКВИРА ПРЕД ПОЧЕТАК ВЕЛИКОГ РАТА
Ana Stolić
THE WORLD WILL HAVE TO COUNT ON THE PATRIOTISM OF SERBIAN WOMEN'.
PATRIOTISM OF SERBIAN WOMEN AND SOME ASPECTS OF CREATION OF
NORMATIVE PATRIOTIC FRAMEWORK ON THE EVE OF THE GREAT WAR
- 387 **Биљана Вучетић**
АМЕРИЧКО ЈАВНО МЊЕЊЕ О СРБИЈИ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ
Biljana Vučetić
AMERICAN PUBLIC OPINION ON SERBIA DURING WWI
- 401 **Tetsuya SAHARA**
THE MACEDONIAN ORIGIN OF “BLACK HAND”
Тецуја Сахара
МАКЕДОНСКИ КОРЕНИ ‘ЦРНЕ РУКЕ’
- 427 **Милан Гулић**
ДАЛМАЦИЈА У ОСВИТ ВЕЛИКОГ РАТА
Milan Gulić
DALMATIA ON THE DAWN OF GREAT WAR

СЕЋАЊА
MEMORIES

- 455 **Софија Божић**
ПРВИ СВЕТСКИ РАТ У СЕЋАЊИМА ДР МИЛАНА ПЕЦИЋА И
ДР МИЛУТИНА ВЕЛИМИРОВИЋА (1914–1915) –
ОСВРТ НА ДВЕ НЕОБЈАВЉЕНЕ АУТОБИОГРАФИЈЕ
Sofija Božić
THE FIRST WORLD WAR IN THE MEMORIES OF DR. MILAN PEČIĆ AND
DR. MILUTIN VELIMIROVIĆ (1914–1915) –
A REVIEW OF TWO UNPUBLISHED AUTOBIOGRAPHIES
- 471 **Момчило Исић**
МИЛОШ МОСКОВЉЕВИЋ О ПОЧЕТКУ ВОЈНИХ ОПЕРАЦИЈА
СРПСКЕ ВОЈСКЕ НА СОЛУНСКОМ ФРОНТУ
Momčilo Isić
MILOŠ MOSKOVLJEVIĆ ON THE BEGINNING OF OPERATIONS
OF THE SERBIAN ARMY AT THE THESSALONIKI FRONT
- 485 **Милан Мицић**
ИСТОРИЈСКО ПАМЋЕЊЕ ПОТОМАКА СРПСКИХ ДОБРОВОЉАЦА ИЗ САД
НА ДОГАЂАЈЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА
Milan Micić
HISTORICAL MEMORIES OF DESCENDANTS OF SERBIAN VOLUNTEER
SOLDIERS FROM UNITED STATES ABOUT EVENTS IN WORLD WAR I
- 507 **Ненад Л. Лајбеншпергер**
СПОМЕНИК И КОСТУРНИЦА НА ГУЧЕВУ – ДЕО ИСТОРИЈАТА
Nenad L. Lajbenšperger
MEMORIAL OSSUARY AT GUČEVO – PART OF ITS HISTORY

НАКОН РАТА
AFTER THE WAR

- 517 **Милован Писари**
РАД МЕЂУСАВЕЗНИЧКЕ КОМИСИЈЕ ЗА ИСПИТИВАЊЕ БУГАРСКИХ ЗЛОЧИНА
У СРБИЈИ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ
Milovan Pisarri
WORK OF THE INTER-ALLIED COMMISSION FOR THE INVESTIGATION
OF BULGARIAN WAR CRIMES IN SERBIA DURING WWI
- 531 **Арпад HОРNYAK**
EFFORTS OF THE HUNGARIAN GOVERNMENT TO ESTABLISH
INDEPENDENCE AND PRESERVE INTEGRITY OF HUNGARY IN THE LAST
MONTHS OF 1918 – THE BELGRADE MILITARY CONVENTION
Арпад Хорњак
НАПОРИ МАЂАРСКЕ ВЛАДЕ ЗА УСПОСТАВЉАЊЕ НЕЗАВИСНОСТИ И
ОЧУВАЊЕ ИНТЕГРИТЕТА МАЂАРСКЕ ПОСЛЕДЊИХ МЕСЕЦИ 1918.
ГОДИНЕ – БЕОГРАДСКА ВОЈНА КОНВЕНЦИЈА

Софија БОЖИЋ

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ У СЕЋАЊИМА ДР МИЛАНА ПЕЦИЋА И ДР МИЛУТИНА ВЕЛИМИРОВИЋА (1914–1915) – ОСВРТ НА ДВЕ НЕОБЈАВЉЕНЕ АУТОБИОГРАФИЈЕ

Апстракт: У раду је извршена компаративна анализа необјављених мемоарских текстова двојице истакнутих српских лекара, др Милана Пецића (1865–1959) и др Милутина Велимировића (1893–1973). Као чланови медицинских екипа које су пратиле јединице српске војске током операција против аустроугарских трупа и повлачења преко Албаније, Пецић и Велимировић оставили су занимљива сведочанства о збивањима у ратом захваћеној Србији. Она доприносе изоштравању слике Великог рата на српском фронту, дотичући нека битна питања која су се постављала у времену великих искушења и страдања српског народа.

Кључне речи: Први светски рат, сећања, мемоари, аутобиографије, историја медицине, лекари, српска голгота, српски војни санитет, др Милан Пецић, др Милутин Велимировић.

Када је почео Први светски рат, Србија је управо била изашла из два балканска сукоба, изнурена и ослабљена напорима које је уложила ослобађајући Стару Србију и Македонију. С обзиром на велике губитке у људству и опреми, она није желела и треће узастопно војевање већ предах од бар десет година, како би се опоравила и прикупила снагу за одбрану од предстојеће, очекиване агресије суседне Хабзбуршке монархије.¹ Аустро-Угарска је, међутим, била решена да прегази Србију, тако да сукоб није могао бити избегнут. За суочавање с новим ратним непријатељем, мала балканска краљевина мобилисала

¹ Виђенији Срби из држава у окружењу, с којима је српска влада одржавала везе, били су у прилици да се и лично, у четири ока, увере у такав став њених чланова и о томе су оставили сведочанства: Адам Прибићевић, *Рад хрватско-српске коалиције и српске владе на спречавању рата 1913. године*, Правда (Београд 25. децембар 1937); Адам Прибићевић, *Мој живот*, Загреб 1999, 38–40; Адам Прибићевић: *Српско-хрватска коалиција*, прир. Василије Ђ. Крстић, Зборник о Србима у Хрватској 4, уредник Василије Крстић, Београд 1999, 377–378; Архив Југославије, 88–1, Адам Прибићевић, *Светозар Прибићевић*.

је неколико стотина хиљада војника и ангажовала медицинско особље које ће збрињавати рањене и болесне борце. Утврђено је да је на почетку Великог рата за потребе војске држава имала на располагању укупно 808 лекара и студената медицине.² Међу њима су се налазили и већ искусан лекар др Милан Пецић и млади московски ђак, касније такође врстан стручњак Милутин Велимировић. Обојица су имали срећу да избегну судбину милиона погинулих у највећем крвопролићу у дотадашњој историји човечанства и довољно времена да напишу и иза себе оставе мемоарске текстове богате занимљивим информацијама о последњим деценијама 19. века и о првој половини следећег столећа и бројним корисним подацима о Србији тог времена, па и сећањима на неколико, вероватно најтежих, ратних година свог живота из друге декаде 20. века. Пецић и Велимировић заузимали су високе положаје у друштву, први већ у време које нас занима, а други касније током живота, али и поред тога њихове успомене су, незаслужено, запостављене. Иако нема сумње да Пецићеви и Велимировићеви мемоари завређују да им се посвети пажња, о старијем лекару и његовој заоставштини нисмо успели да пронађемо чак ниједан научни рад, док је за Пецићевог млађег колегу владало нешто веће интересовање. Текст који следи требало би да, бар делимично, попуни ту празнину и да, пре свега, допринесе изоштравању слике Великог рата поново сагледавајући, уз помоћ два недовољно коришћена извора, нека битна питања из српске историје тог времена.

Др Милан Пецић је рођен у Алексинцу 1865. године. После завршене гимназије уписао је студије права у Београду које је морао да прекине због учешћа у краткотрајном Српско-бугарском рату 1885. Убрзо је као државни питомац добио стипендију за студије медицине у Бечу, које је с успехом завршио. С дипломом бечког лекара стекао је све услове да оствари успешну каријеру у српском војном санитету који је у то време још увек био у повоју. Као војни лекар више од три деценије провео је у разним градовима Србије, а стигао је и да се усавршава у Берлину. Радио је као трупни лекар у болницама у Крушевцу, Прокупљу, Горњем Милановцу, Београду. У чину мајора, 1903. године постао је управник војне болнице у Краљеву, а годину дана касније управник Дринске сталне војне болнице у Ваљеву. Најзад, последња његова мирнодопска служба била је, од 1910, са чином потпуковника, на месту референта санитета у Крагујевцу. Са чином потпуковника, односно пуковника, јер је у међувремену унапређен, био је учесник оба балканска рата и Првог светског рата на положају начелника дивизијске болнице Шумадијске дивизије. Најснажнији утисак на њега оставио је, наравно, Први светски рат, тако да је томе у својој аутобиографији, писаној на основу педантно вођеног дневника, посветио велику пажњу и забележио драгоцену сведочанства о овом драматичном периоду наше прошлости. С војском се повукао преко Албаније и после кратког боравка у Скадру упућен је у Тулон, за председника Лекарске комисије. Тај положај је

² Владимир Станојевић, *Историја српског војног санитета: наше ратно санитетско искуство*, прир. Мирослав Јовановић, Мирослав Перишић, Београд 1992, 909.

задржао до краја рата, који је дочекао на Крфу. Др Милан Пецић бавио се и науком, тако да је за собом оставио већи број научних и стручних радова. Његово без сумње најзначајније дело је *Хигијена за народ*, штампана у Београду 1922. године у 4.000 примерака и распродата за неколико месеци. Преминуо је 1959.³

Син проте Милоша, учитеља и писца који се из родне Црне Горе доселио у Србију и обављао поверљиве дипломатске послове за српску владу, др Милутин Велимировић био је скоро двадесет година млађи од др М. Пецића: рођен је у Пироту 1893. године. Пред избијање Великог рата започео је студије медицине у Москви, али их је прекинуо 1914, вратио се у земљу и, ступивши у војску, преузео је дужност лекарског помоћника Војне болнице у Пироту и Нишу. Прешао је Албанију и с Крфа је упућен у Русију као члан војне мисије која је требало да формира Српску добровољачку дивизију. Учествовао је у борбама у Добруци 1917. У покушају да настави студије медицине у Москви, преживео је Фебруарску и Октобарску револуцију, а затим је извесно време живео у Кини и Монголији. Медицину је коначно завршио у Прагу. Радио је као лекар и управник болница у Књажевцу, Ћуприји, Јагодини, а после Другог светског рата у Министарству здравља и у Градској болници у Београду. У међувремену се стручно усавршавао у Паризу, Берлину, Лондону и Манчестеру. Године 1939. изабран је за сенатора Моравске бановине. Бавио се и књижевношћу пишући, у његово време веома популарне, путописе с Далеког истока, песме, драме, приповетке, па и романе. За собом је оставио и обиман рукопис под насловом *Успомене*, чији се знатан део састоји од сећања на Први светски рат. Умро је 1973.⁴

Родољубље

Милутин Велимировић, тада тек двадесетогодишњи младић, московски студент, вратио се у Србију управо уочи Видовдана 1914, како би са породицом провео летњи распуст. Налазио се у Београду када је извршен атентат у Сарајеву. Према његовим сећањима, престоничка јавност била је врло забринута због тог неочекиваног чина насиља: „Све свечаности у Београду биле су отказане“, каже

³ *Српско лекарско друштво: Споменица 1872–1972*, Београд 1972, 185–186.

⁴ Г. Антић, *Велимировићи*, Андријевица 1996; Љ. Рајковић, *Милутин Велимировић*, *Развитак* 1 (1981) 70–78; Р. Баришић, *Сећања прим. др Милутина Велимировића на ратне и здравствене прилике у Србији у току I светског рата*, Архив за историју здравствене културе Србије 1–2 (1990/91), Београд 1996, 127–134; Б. Димитријевић, *У равницама привида. Српски војни санитет 1916. у Добруци по сведочењима др Милутина Велимировића и др Владимира Станојевића*, Београд 2008; Љ. Рајковић, *Допринос др Милутина Велимировића сузбијању епидемије великих богиња у околини Књажевца 1923 године*, *Развитак* 233–244 (2009); Н. Стамболија, М. Нинковић, *Животни пут др Милутина Велимировића (1893–1973)*, *Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура*, Зајечар 2012, 141–150.

Велимировић, „а у вароши је завладала велика потиштеност, са страхом да ће тај догађај имати веома тешких и озбиљних последица за Србију. Ту зебњу је и штампа потврдила и бранила Србију и Србе који живе у Аустроугарској монархији, јер су првих дана они били тамо страшно прогањани, нарочито у Босни и Херцеговини“.⁵ Претпоставку да ће доћи до рата с Аустро-Угарском, у коју у почетку нико није сумњао, убрзо је заменило уверење да ће заоштрени међународни односи ипак бити решени дипломатским путем. Млади Велимировић је такође поверовао да мир неће бити нарушен, па је отпутовао код брата Милорада, среског лекара у Кладову, како би тамо провео одмор. Према његовим речима, аустријски ултиматум Србији дошао је као „гром из ведра неба“. Чим је објављена мобилизација, син проте Милоша се без оклевања пријавио команданту тврђаве у Кладову, који га је распоредио на дужност у градској амбуланти.

За разлику од млађег колеге, др Милан Пецић је, у тренутку избијања Великог рата, „аустријског“, како су га називали и он и његови савременици, иза себе већ имао искуство два балканска рата, „турског“ из 1912. и „бугарског“ из 1913. Пред почетак тих ратова Пецић је живео у Крагујевцу, где је 1910. постављен за референта санитета. Одатле је кренуо и у Први светски рат.

Питање које бисмо ми данас могли поставити, када је реч о уласку Србије у рат, свакако је питање да ли су савременици због тога негодовали, да ли су, можда, оптуживали политичку елиту за лоше вођење земље у сложеним међународним околностима и доношење погрешних одлука, да ли су је критиковали за непотребно увлачење државе, исцрпљене тек завршеним окршајима са Турцима и Бугарима, у нова крвопролића, речју, да ли су имали дилема које су могле утицати да покушају да се не одазову позиву за одбрану отаџбине. Одговор на ова питања који произлази из записа Милутина Велимировића и Милана Пецића, негативан је и подудара се с оним што знамо из других извора. Не само што њих двојица нису нимало оклевали да испуне своју дужност, већ је М. Велимировић уочио, разговарајући с мобилисаним војницима у Кладову о предстојећем рату, да су забринути, да нису желели сукоб, знајући да је Аустро-Угарска велика сила, у погледу наоружања и војне опреме много развијенија од Србије, али да су, иако свесни озбиљности ситуације, били потпуно спремни за борбу. Попут Николе Пашића који је на првој ратној седници српске владе изјавио да Србија није желела рат јер је сувише заморена претходним, тек окончаним обрачунима са суседима на јужним и источним границама, али како је принуђена да наметнути рат прими ради одбране народне части и државног суверенитета, те како ће се бранити до последње капи крви,⁶ резоновали су и српски борци: „Не требаше нам сад овај

⁵ Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), 14325, Успомене Милутина Велимировића: Долазак из Москве у Београд 1915, Почетак I светског рата (3), 1. О насиљу над Србима у Босни и Херцеговини више: В. Ђоровић, *Црна књига. Патње Срба Босне и Херцеговине за време светског рата 1914–1918*, Београд – Сарајево 1920, 25–51.

⁶ М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918: кратка историја*, Београд 2014, 110.

рат, али шта да се ради?! Има да изгинемо! Тако нам је писано!“ – прибележио је М. Велимировић речи којима су војници изражавали свој однос према будућим драматичним догађајима, прихватајући своју судбину смирено, с пуном свешћу о томе да се слобода, национални суверенитет и држава, створена огромним напорима и неизмерним жртвама претходних нараштаја, морају бранити и оставити у наслеђе потомцима, као што су их они наследили од својих предака.⁷ Слично расположење међу борцима приметио је и др М. Пецић. Он је чуо њихове песме и доскочице чије су речи, у његовом сећању, говориле како „тукосмо Турке, тукосмо Бугаре, сада идемо да бијемо Швабу, па после ћемо помоћи Французима и Енглезима“.⁸ Срби су, очигледно, били зрела нација и за опстанак своје земље били су спремни да се жртвују како њени најшири слојеви, што нам потврђују и ова два мемоарска списа, тако и њени интелектуалци, међу којима су били и Пецић и Велимировић.

Страдања

Др Милан Пецић био је начелник санитета Шумадијске дивизије I позива која се, под командом генерала Стевана Хаџића, а затим генерала Божидара Терзића, налазила у оквиру Прве армије. У дневнику, који је пажљиво водио током рата и на основу кога је писао аутобиографију, др Пецић је бележио кретање своје дивизије. Напустивши Крагујевац, дивизија се, према његовим забелешкама, кретала преко Тополе, Лазаревца, Уба, Коцељеве, Лојанице, Церовца и Орловца да би, после жестоких вишедневних борби, успела да ослободи Шабац. Тај град, који је био значајан трговачки центар с око две и по хиљаде кућа, аустроугарске трупе су потпуно разориле. Ниједна једина приватна кућа није остала неоштећена, опљачкане су и уништене све банке, школе и апотеке, опустошен је хотел „Европа“, а није поштеђена ни Саборна црква Светих апостола Петра и Павла, која је до темеља спаљена. Застрашујући су били, као што је познато, и свирепи злочини над цивилним становништвом Шапца.⁹ У таквом, потпуно девастираном граду, нашао се и др Пецић. После зверстава и плачки које су починиле аустроугарске трупе Шабац је, према његовим речима,

⁷ АСАНУ, 14325, Успомене Милутина Велимировића: Долазак из Москве у Београд 1915, Почетак I светског рата (3), 3. И у интервјуу који је пред крај живота дао Ранку Баришићу и Мирославу Савковићу Велимировић је тврдио исто: „Народ Србије, и старо и младо, пошао је у рат, не са неким одушевљењем, него са одлучношћу да брани земљу и да за њу да и своје животе.“ Р. Баришић, *Сећања прим. др Милутина Велимировића*, 128–129.

⁸ АСАНУ, 13354, Аутобиографија др Милана Пецића, 53.

⁹ Џ. Рид, *Рат у Србији 1915*, Цетиње 1975, 55; А. Барби, *Са српском војском*, Горњи Милановац 1986, 91–93; А. Рајс, *Краљевина Србија: Аустроугарска зверства. Извештај поднесен српској влади о зверствима која је аустроугарска војска починила за време првог упада у Србију*, Београд – Горњи Милановац 1995, 55, 60, 63.

изгледао тако да је то „тешко описати... Банке су попаљене, остале су голе зидине а тако исто и многе куће. Било је кућа из којих је изнето просто све до ситница. Ушао сам у варошку амбуланту, која је била богата и лепо уређена, све је опљачкано, једва да се нађе по која ствар, по којој би се могло ценити чему је зграда служила. Око целе вароши Швабе су ископале дубоке ровове, у којима је било ствари не само за заклон него и за удобност, било је јастука, ћебета, јоргана и друго. У самој вароши у главној улици цео тротоар био је застрт душецима, јастуцима, јорганима и другим чим што је потребно за спавање, јер су ноћивали на улици. Поред постелних ствари било је изнето доста и салонског намештаја... Иако су Швабе боравиле у Шапцу кратко време, он је био врло загађен, ђубре у гомилама на све стране, угинулих и побијених коња“.¹⁰ Сличну пустош, мртве, зостављане и осакаћене људе аустроугарске трупе оставиле су иза себе у целој Мачви, у складу с наређењем заповедника 9. армијског корпуса аустроугарске војске, генерала Хорстштајна, да се са становништвом Србије поступа без икаквих обзира, „са највећом строгошћу, највећом чврстином и највећим неповерењем“.¹¹ О ужасима које су чиниле Пецић је слушао још пре уласка у девастирани Шабац, од избеглица у Коцељеви.¹²

За страдања Срба у Мачви сазнао је и Милутин Велимировић, који је из Кладова прешао у Пирот, где је распоређен на службу у резервној војној болници. У Пирот су почеле да пристижу избеглице, описујући своја језива искуства која никог нису остављала равнодушним. Млади Велимировић их је видео као „страшно јадне и утучене људе. Били су то старци без игде икога, жене без деце, деца без родитеља, доскора имућни и задовољни људи који су мирно живели у својим лепим и богатим селима. Наишао је рат, дошли су непријатељски војници, уништили су њихове куће, побили људе, клали невину малу децу, силовали жене пред свима јавно, а после им секли дојке и ножевима парали трбухе, или их затварали у куће као стоку и затим куће палили да изгоре. Страшно језиве ствари причали су ти несрећни људи да нам се кожа жежила.“¹³ Велимировића је посебно погодио случај једног старца над чијом су се ћерком непријатељи немилосрдно иживљавали и затим је пред његовим очима убили на зверски начин.¹⁴ Ужаснут таквим поступцима, будући лекар је забележио и да су се убице „смејали (су се) кад су мучили људе и клали малу децу пред очима матера“. Такође, њему није промакло да су жртве истицале како су њихови мучитељи говорили „нашим језиком“,¹⁵ будући да су у трупама Монархије које

¹⁰ АСАНУ, 13354, Аутобиографија др Милана Пецића, 56.

¹¹ Џ. Рид, *Рат у Србији 1915*, 56; А. Барби, *Са српском војском*, 94–100; А. Рајс, *Краљевина Србија: Аустроугарска зверства*, 53–56, 84–85, 143–144.

¹² АСАНУ, 13354, Аутобиографија др Милана Пецића, 49.

¹³ АСАНУ, 14325, Успомене Милутина Велимировића: Долазак из Москве у Београд 1915, Почетак I светског рата (3), 5.

¹⁴ АСАНУ, 14325, Успомене Милутина Велимировића: У војној резервној болници у Пироту 1914 год. (4), 2–3.

¹⁵ Исто, 2.

су насрнуле на Србију преовладавали Југословени, и то Хрвати, чинећи више од половине њиховог састава, али и Срби који су у неким јединицама достизали и четвртину укупног броја.¹⁶ С друге стране, Милану Пецићу избеглице су се жалиле да су највеће несреће претрпеле од „Маџара“.¹⁷

Епидемија пегавог тифуса и војни санитет

Из пострадалог Шапца Шумадијска дивизија је наставила да наступа и код села Девреца прешла је Саву. Санитетске јединице, којима је припадао др Пецић, нису се дуго задржале у Срему, већ су добиле наређење за повратак према Шапцу. Дobar део јесени 1914. Пецић је провео у селу Штипар, да би се, пратећи трупе које су се успут стално бориле против непријатеља, кретао преко Јевремовца, Вукошића, Владимирца, Скупљена, Вукоње, Јабучја, Лазаревца, затим Барошевца, Даросаве, Стрмова, Сакуље, Јунковца, Арнузова, Рожана, Барајева, Рушња, да би најзад ушао у ослобођени Београд. Фебруара 1915. прешао је у Ваљево, где је премештен за референта санитета Дринске дивизијске команде. У Ваљево је др Пецић дошао усред епидемије пегавог тифуса, која је за неколико месеци однела на хиљаде живота, и ту је остао све до краја јесени 1915. и повлачења војске и народа преко Албаније. У Пецићевој аутобиографији, највише података за период 1914. и 1915. године односи се на његов рад као војног лекара и на прилике које су у то време владале у српском војном санитету. Он је навео бројне наредбе које је издавао већ од самог почетка рата како би се спречило разбољевање бораца: о забрани коришћења за пиће воде сумњивог квалитета и о начину исхране војника, о одржавању чистоће у војним логорима, о вођењу евиденције о оболелима, о формирању привремених војних болница, о евакуацији болесника, о набавци лекова и санитетског материјала. Чим су почеле борбе и појавили се рањеници, показало се да војска нема довољно могућности да сопственим средствима врши њихову брзу евакуацију у позадину, ради чега се морало приступити реквизицији запрежних кола.¹⁸ У Штипару, септембра и октобра 1914, трупе су биле распоређене по дубоким рововима, изграђеним према хигијенским правилима, како би војска била заштићена од временских непогода, организовано је редовно снабдевање квалитетном храном, превијалишта. Болничарска чета и пољске болнице функционисале су

¹⁶ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984, 106.

¹⁷ АСАНУ, 13354, Аутобиографија др Милана Пецића, 53. Ово Пецићево сведочење поклапа се са сазнањима до којих су дошли и други савременици, нпр. Џон Рид, који је записао: „Да бих био потпуно фер, морам рећи да су нам свуда говорили како су Мађари, а не аустријски Немци, извршили ова зверства – Мађари који су одувек били непријатељи Срба, у Хрватској као и овде. Сами Аустријанци изгледа да су се понашали доста добро; плаћали су оно што су односили и нису дирали мирне цивиле.“ Џ. Рид, *Рат у Србији 1915*, 56.

¹⁸ АСАНУ, 13354, Аутобиографија др Милана Пецића, 50–55.

беспрекорно, постојале су довољне количине лекова и санитетског материјала и редовно су допуњаване, превентивне мере у циљу спречавања епидемија колере, маларије и великих богиња биле су ефикасне. Др М. Пецић водио је рачуна о свему, вршио надзор над радом медицинског особља и био веома задовољан како њиховим прегнућима тако и, уопште, организацијом и деловањем санитетске службе.¹⁹ С друге стране, био је зачуђен јавашлуком који је владао у аустроугарском војном санитету. Изненадило га је најпре када је, по уласку у Шабац, на основу затеченог стања схватио како непријатељ није водио много рачуна о сопственим рањеницима,²⁰ а оно што је видео у општој војној болници у Београду назвао је „аустријским санитетским скандалом“: „Аустријанци су евакуисали наше рањенике а оставили своје. Њихових рањеника и болесника остало је до 700. Болница је прљава, унутрашње одељење све испогањено, све смрди. Нужници затворени и преливају чак у ходник. По собама слама, леже болесни са умрлим, други умиру.“²¹

Крај 1914. и нову, 1915. годину др М. Пецић је провео у околини Београда, где су били размештени и борци његове Шумадијске дивизије. Услед појаве пегавог тифуса, он је одмах предузео одговарајуће мере, пре свега дезинфекцију, у циљу очувања здравља војске. У својим аутобиографским записима Пецић је изразио уверење да су те мере дале резултате, да су несумњиво успориле ширење опаке болести, али да је нису потпуно сузбиле.²²

Следећа станица на ратном путу др М. Пецића, Ваљево, било је од почетка борбених дејстава највећи болнички центар у западној Србији, за обе зарађене стране наизменично. Пегави тифус, који су у Србију унели заражени аустроугарски војници, појавио се и у том граду, за време окупације новембра–децембра 1914. Пецић је у Ваљеву затекао веома тешко стање и пред њим је био задатак да уреди болнице и заустави епидемију. О страшним данима које је провео у том граду он нам није оставио неке битно нове, непознате информације, углавном кратко и сажето описујући оно што већ знамо из других извора: изузетно лоше услове за лечење у болницама, драматичну ситуацију у целом Ваљеву, високу смртност оболелих, натчовечанске напоре лекара да спасу што више живота, наводећи при томе и неке своје доживљаје, искуства и активности. Примера ради, Пецићева заслуга је превозење преминулих у затвореним колима уместо, како је било пре његовог доласка, у отвореним, што је изазивало прави ужас код грађана којима се чинило да је само питање тренутка када ће смрт доћи и по њих. Занимљиво је и Пецићево запажање о аустроугарским заробљеницима. Према његовом виђењу они се, за разлику од српских војника, нису понашали у складу с приликама. Уместо да воде рачуна о себи „њима је потребан собар да им почисти собу, потребан кувар да им скува

¹⁹ Исто, 60–61.

²⁰ Исто, 56.

²¹ Исто, 70.

²² Исто, 71.

ручак, праља да им опере, берберин да их обрије и ошиша, а то није било могуће и морали су пропадати“.²³

Нешто више пажње др М. Пецић посветио је медицинској помоћи која је пристизала из савезничких земаља у Ваљево. Према његовом сведочењу, помоћ је стигла пет пута. Најпре се појавило неколико француских лекара, задржавши се свега десетак дана. Пецић није био задовољан њиховим радом, не налазећи да је допринео побољшању здравствених прилика у граду. Велики утисак на њега је, међутим, оставио др Лудвик Хиршфелд, хуманиста и ентузијаста захваљујући коме су постигнути значајни резултати у борби против пегавог тифуса. Најбољи показатељ Хиршфелдовога успеха био је, према Пецићевом мишљењу, то што је заустављено ширење инфекције међу лекарима и болничарима који су се до тада разбољевали и умирали исто као и њихови пацијенти.²⁴

После др Хиршфелда, у Ваљево су дошле две Енглескиње – Пецић је са жаљењем констатовао да је заборавио њихова имена – али је запамтио да су се оне повукле заједно са српском војском и да се једна од њих потом борила на Солунском фронту и чак постала пешадијски поручник. Лако је разумети да је Пецић имао на уму Флору Сендс и Емили Симондс, које су и саме, убрзо по доласку, прележале пегави тифус. Војник са Солунског фронта и српски официр била је Флора Сендс, једина Британка и једина жена из Западне Европе која се борила у саставу једне редовне војске у Првом светском рату, као што су и друге жене из савезничких земаља у то време само у Србији могле без икакве полне дискриминације да обављају дужности сразмерне њиховим способностима, нпр. жене хирурзи да оперишу, а жене возачи да возе.²⁵ Флора Сендс и Емили Симондс су у Ваљево донеле разне потрепштине, највише одећу, коју су, према Пецићевом сећању, по свом нахођењу делиле грађанима, док болнице, како он тврди, нису имале велику корист од њихове помоћи.

Готово у исто време у Ваљево је стигла и Мејбел Грујић, супруга начелника Министарства иностраних послова Краљевине Србије Славка Грујића, Американка, према чијем је хуманитарном раду Пецић био веома критичан. Она је донела велику помоћ, али Пецић није био задовољан начином на који је вршила дистрибуцију прикупљених ствари. Наш лекар стекао је прилично лоше мишљење о Мејбел Грујић, прогласивши је за самовољну и сујетну. Да би илустровао њен карактер он је навео каквим су се све лукавствима морали служити надлежни како би се болнице снабделе неопходним материјалом из

²³ Исто, 79.

²⁴ Др Лудвик Хиршфелд (Варшава, 1884 – Вроцлав, 1954), доцент Универзитета у Цириху, 1915. је дошао у Србију, са супругом Ханом, такође лекарком, како би помогао у борби против епидемије пегавог тифуса. Брачни пар се са српском војском повукао на Крф. Др Хиршфелд се поново придружио српској војсци на Солунском фронту, отворивши бактериолошку лабораторију. После ослобођења је формирао бактериолошку лабораторију у Београду. Сећања на време проведено са Србима објавио је у књизи: *Историја једног живота*, Београд 1962.

²⁵ Видети: Луиз Милер, *Наш брат. Живот капетана Флоре Сендс*, Београд 2013.

њених залиха. Управници су јој, наиме, молећи је за помоћ, заузврат обећавали да ће једна соба у болници носити њено име и она им је тек тада излазила у сусрет. Али најгоре од свега што је урадила супруга Славка Грујића, по Пецићевом мишљењу, било је то што га, пред повлачење, није послушала и није разделила ствари у Ваљево или их спаковала и послала у позадину, већ их је ставила на воз где су вероватно биле опљачкане.²⁶

Др Милан Пецић у својој аутобиографији помиње и једну енглеску лекарску мисију која је дошла у Ваљево априла 1915, која је била веома добро опремљена и која је пружила велику помоћ болеснима и рањенима. Иако Пецић није навео прецизније податке, можемо претпоставити да се ради о пољској болници шкотских жена др Алис Хачинсон.²⁷

За време боравка у Ваљево, др М. Пецић био је у прилици да се сусретне са британским дипломатом и комесаром британских мисија у Србији сер Ралфом Пеџетом, који је обилазио болнице и проверавао њихово функционисање, и његовом супругом леди Лејлом Пеџет, добровољном болничарком за време Великог рата и великом српском добротворком.²⁸ Ралф Пеџет је био веома задовољан радом др Пецића, задуженог за надзор над болницама, а српски лекар је о енглеском дипломати стекао веома повољно мишљење, као о љубазном и приступачном човеку.²⁹

У Ваљево је Милан Пецић упознао и митрополита Димитрија, пратећи га приликом обиласка пацијената. Будући патријарх уједињене Српске православне цркве покушавао је топлим и утешним речима да охрабри болесне и рањене, а Пецић је, посматрајући њихове реакције, дошао до закључка да је духовни поглавар оставио снажан утисак на пострадале људе.³⁰

Док се др Милан Пецић носио с епидемијом пегавог тифуса у Ваљево, Милутин Велимировић се с истим патњама суочавао у Пироту и, као писац од талента, описао их, чини се, много упечатљивије од старијег колеге. Тачних података о броју умрлих од пегавог тифуса у овом граду нема,³¹ али је сигурно, што потврђује и Велимировић, да болест није харала, као у Ваљево, међу грађанима, већ је захватила само војску. Обојели су били смештени у војну болницу, али су њени капацитети били недовољни да прими све којима је била потребна помоћ. Зато су и у Пироту као импровизоване болнице морали да послуже и други објекти: зграда гимназије, основне школе, суда, официјерског дома, кафане, па чак и приватне куће. Из Велимировићевих успомена сазнајемо да је у болницама, које он назива „умиралитима“, владала оскудица лекова,

²⁶ АСАНУ, 13354, Аутобиографија др Милана Пецића, 81–82.

²⁷ Исто, 82.

²⁸ Шире о њима: Ћ. Antić, *Ralph Paget: A Diplomat in Serbia*, Belgrade 2006; Н. Марковић, *Леди Пеџет и њени Срби*, Београд 2015.

²⁹ АСАНУ, 13354, Аутобиографија др Милана Пецића, 82–83.

³⁰ Исто, 84.

³¹ И. Ђуковић, *Тифус у Србију 1914–1915*, Београд 2006, 136–137.

хране, одеће, медицинског особља; да нису постојали ни најосновнији услови за одржавање хигијене. Овај аутор је с огорчењем констатовао да „није било помоћи ниодкуда“.³² И Велимировић се, попут др Пецића, с поштовањем осврнуо на лекаре странце који су се пожртвовано супротстављали епидемији, наводећи њихова имена и судбине. То су била три швајцарска лекара, др Хуг, др Пако и др Жанре, два пољска, др Машевски³³ и др Штемпелберг, лекарски помоћник Лазарески, Румун, два заробљена лекара, др Лаутер и др Ковач и, поред студената медицине Срба, самог Велимировића и Чеде Николића, још два студента из Русије, Пупко и Бернштајн. Швајцарци су били задужени само за рањенике, као хирурзи, док су остали бринули и о рањенима и о болеснима. Од пегавог тифуса ускоро су оболели и умрли др Штемпелберг, др Машевски, Лазарески и др Ковач. Др Лаутер, Бернштајн и Николић су се такође разболели, али су остали у животу. Када је преминуо и управник болнице др Мицић,³⁴ дужност управника је извесно време вршио др Банковић³⁵ који се, као једини лекар у Пироту, пре свега бавио лечењем грађана, док је у болницу долазио ретко. Велимировић се с још већим незадовољством сећао својих лоших искустава с његовим наследником др Алексом Стојковићем,³⁶ човеком који је болничко особље понижавао, вређао и одбијао да му пружи било какву помоћ. Хвалио је, међутим, општинског лекара др Адама,³⁷ Чеха који је такође подлегао пегавом тифусу.

С обзиром на личне, драматичне доживљаје из пиротске болнице и на велике жртве српске војске и српског народа током ратних дејстава и због болести, Милутин Велимировић је у својим успоменама посебну пажњу обратио на рад српског војног санитета у Првом светском рату. Рад санитета он је поделио на четири етапе: од почетка рата до повлачења преко Албаније, одступање кроз Албанију, боравак на Крфу и Солунски фронт. Велимировић је изнео и данас опште прихваћено гледиште да је санитет ушао у рат солидно опремљен и са добрим стручњацима, али да није био добро организован. Грешка је, наиме, била у томе што је санитет развијан једнострано, усредсређујући се првенствено на унапређивање службе лечења, а запостављајући превентивну службу. Други разлог који је, по Велимировићевом мишљењу, утицао на огромне жртве пегавог тифуса је то што нису благовремено тражена средства за

³² АСАНУ, 14325, Успомене Милутина Велимировића: Пегавац у Пироту 1915 год. (5), 5.

³³ Др Тадеуш Машевски.

³⁴ Др Димитрије Мицић (1866–1915) био је родом из Зајечара. Медицину је завршио у Бечу и радио као срески и окружни лекар у разним местима Србије.

³⁵ Др Божидар М. Банковић (Београд, 1865 – Београд, 1919), лекар и народни посланик, медицину је студирао у Швајцарској и Немачкој. Радио је као срески лекар у разним местима у Србији.

³⁶ Др Алекса Стојковић рођен је у Обреновцу 1863. Завршио је Медицински факултет у Бечу и радио као срески и окружни лекар. Објавио је више расправа о здравственим приликама у Србији.

³⁷ Др Фердинанд Адам.

сузбијање епидемије или то није чињено довољно енергично, уз предочавање влади и Врховној команди кобних последица које ће уследити ако се на време не предузму одговарајуће мере. Нехат и неодлучно држање начелника санитета оперативне војске и немарност министра војске, као и неувиђавност одговорних административних фактора који су неodobравањем неопходних кредита једним потезом пера осудили на смрт хиљаде људи, били су главни кривци, закључио је Велимировић, за катастрофу која је задесила Србију у првим месецима 1914. У другој фази рата, фази повлачења из земље, испољила се, сматра Велимировић, неспособност главних руководилаца војног санитета и недостатак смисла за организацију. Због тога што ни Врховна команда нити начелници санитета нису размишљали о евентуалном повлачењу из земље и обезбеђењу одступања, санитарски материјал који је тада постојао у великим количинама није благовремено евакуисан већ је пропао у Србији. Пошто је војска ушла у Албанију без икакве санитарске опреме, болесни и повређени су током повлачења остали без адекватне медицинске помоћи. Збрињавање немоћних започело је тек по доласку на приморје, где су отворане импровизоване болнице које су радиле под крајње неповољним условима и које Велимировић опет назива „умиралиштима“, иако свестан чињенице коју наглашава – да су у њима спасени бројни српски животи. И за велики морталитет Срба на Крфу, у трећој етапи рада санитета, Велимировић је окривио Санитетско одељење и Оперативно одељење Врховне команде зато што су болесни и изнурени војници, којима је био потребан одмор и лечење, третирани као здрави и приморавани на физички рад у логорима. Тек нешто касније извршена је реорганизација санитета по француском узору, па је, тако реорганизован, српски војни санитет на Солунском фронту ушао у четврту фазу рада, где је деловао врло успешно.

Критички расположен према стању војног санитета и према надлежнима који су доносили одлуке о његовом развоју, организацији и опремљености, Милутин Велимировић је држање српских лекара и осталог медицинског особља током Великог рата с правом оценио сасвим другачије – највишом оценом, сматрајући да су се они понели као прави професионалци, да су у потпуности одговорили задатку и, што је најважније, да су се показали као изузетно предане, пожртвоване и хумане личности.³⁸

³⁸ АСАНУ, 14325, Успомене Милутина Велимировића: Српски војни санитет у I светском рату 1914–18 године, (15). О раду српског војног санитета за време Великог рата видети још: А. С. Недок, *Повлачење српске војске ка албанском приморју и њена евакуација на Крф 1915/16: рад војно-санитетске службе*, Београд 2006; *Српски војни санитет у 1916. години*, прир. А. С. Недок, Б. Димитријевић, Београд 2007; А. С. Недок, Б. Поповић, *Српски војни санитет 1914–1915. године*, Београд 2010; *Српски војни санитет у Првом светском рату*, прир. А. С. Недок, Б. Поповић, В. Тодоровић, Београд 2014.

Повлачење

После новог напада удружених армија Аустро-Угарске и Немачке, под командом генерал-фелдмаршала Аугуста фон Мекензена, започетог октобра 1915, српске снаге су потиснуте и поред свих покушаја да зауставе много надмоћнијег непријатеља. Приморана на повлачење, српска војска је требало да одступи долином Мораве и Вардара према Солуну, где би се придружила савезницима. Пошто је тај план осујећен уласком Бугарске у рат на страни Централних сила, српска влада и Врховна команда донеле су одлуку о повлачењу на јадранско приморје.

Српска војска и многобројне избеглице полако су се сливали, уочи доношења одлуке, на Косово, постепено се највише концентришући у Призрену. Одступајући из Ниша, који су освојили Бугари, са II нишком резервном болницом, у коју је био премештен по завршетку епидемије пегавог тифуса у Пироту, у Призрену се нашао и Милутин Велимировић. Заједно са својим сународницима, и он је чекао на избор који ће влада направити између три алтернативе: улазак у борбу и прихватање одсудне битке, капитулација или повлачење преко Албаније и Црне Горе. Велимировићу је било јасно да се у ствари бира између две последње алтернативе, јер о даљој борби у том тренутку више није могло ни да се размишља, с обзиром на снажан притисак непријатељских трупа, велике жртве и деморализацију која је наступила у редовима српске војске. У својим *Успоменама* он је изложио став који је Врховна команда заузела, одредивши се за повлачење, а то је неопходност да се обезбеди државни континуитет, макар и на странијој територији, тако што ће се сачувати власт и војска и осврнуо се на последњи покушај војводе Живојина Мишића да утиче на Врховну команду да се предомисли и, уместо повлачења, нареди офанзиву.

Размотримо сада какво гледиште је заступао сам Велимировић у вези с повлачењем војске и народа из Србије. Да ли је сматрао да је одлука о одступању погрешна и да је требало послушати предлог војводе Мишића или је подржавао Врховну команду? О ситуацији у којој су се налазиле српске снаге крајем 1915. он каже:

„Прилике нису биле исте као пре годину дана. Пре свега српска војска је била физички и духовно страшно преморена и потпуно исцрпена, изгладнела, оголела, без муниције и, што је врло важно, без позадине, са још мало несигурне територије, угрожене од Арнаута.

За Суворорску битку војници I армије, пошто су се одвојили од непријатеља и мало више повукли на нове положаје, имали су времена да се добро одморе, испавају и нахране, а за то време су се и обукли и спремили, док се на положаје стално довозила и гомилала артиљеријска муниција. Затим су ту дошла и жива појачања – регрути и ђаци подофицири, који су у заморену војску унели свежу снагу. Поред тога, ни крила ни позадина нису били угрожени.

На Косову и у Санџаку ситуација је била другојачија. Да се о тој могућности, о бици на Косову, мислило раније, а таква се могућност морала претпостављати, да се за њу спремао, да су на Косову били магацини са храном, оделом и муницијом, да се благовремено извукла бар половина оног материјала који је пао непријатељу у руке у Прахову, Крушевцу, Нишу и другим местима, да је војска могла бар недељу дана да предахне и да се одмори, да су савезници, да су... да је...³⁹

Но, чак и поред тако тешког положаја српска војска могла је, према Велимировићевом мишљењу, да се упусти у одлучујућу битку и да је добије само да није изгубила веру у победу („јер су војници и подофицири, на жалост и већи део официра, изгубили наду у ма какав успех“⁴⁰), да није била потпуно обесхрабрена и психички сломљена. Очигледно је, дакле, да је он сматрао како је, у датим околностима, Врховна команда размишљала исправно, док војвода Мишић није узео у обзир у међувремену настале промене већ је резонувао на основу ранијих успеха, изведених под другачијим условима. С друге стране, јасно је и то да је Велимировић био мишљења како државно и војно руководство није обавило свој задатак на најбољи начин, пропуштајући да се благовремено припреми за пружање коначног отпора на југу земље.

Одступање пред непријатељем вршено је у три правца: један је водио кроз Црну Гору од Пећи према Андријевици на Подгорицу и Скадар, а друга два преко Албаније, од Призрена, преко Љум Куле, Списа, Флети Пуке и Скадра до Љеша, односно од Призрена преко Љум Куле, Пишкопеје и Дебра до Елбасана.⁴¹ Велимировић се повлачио са III пешадијским пуком Моравске дивизије првог позива, најтежим правцем, кроз северну Албанију, преко територије непријатељски настројеног племена Миридита, прешавши пут од Љум Куле преко Фире, Фани-Бисака, Ороша и Љеша до Драча и Валоне. Његова искуства из Албаније била су подједнако трауматична као и искуства осталих Срба који су, у покушају да пронађу спас на јадранским обалама, морали да савладају претешка искушења у виду глади, болести, хладноће и напада непријатеља.⁴²

Иста судбина снашла је и др Милана Пецића. Када је започело одступање, он се још увек налазио у Ваљеву, да би одатле кренуо према југу, на Косово. Попут Велимировића, и др Пецић је доспео у Призрен, прешао Албанију и стигао у Скадар, али је тим данима посветио мање страница од младог колеге.⁴³ Читајући их и упоређујући с Велимировићевим сећањима, стиче се утисак да је имао више среће и да је прошао нешто лакше од њега или је

³⁹ АСАНУ, Успомене Милутина Велимировића, Прелаз Моравске дивизије I позива и Комбинованог одреда кроз Албанију 1915 год. (7), 8.

⁴⁰ Исто, 9.

⁴¹ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 258; М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великој рату*, 185.

⁴² Важнија литература о повлачењу преко Албаније наведена у: М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великој рату*, 185, нап. 64.

⁴³ АСАНУ, 13354, Аутобиографија др Милана Пецића, 84–93.

Велимировић, као човек неоспорног књижевног талента, био вичнији упечатљивијем описивању својих доживљаја. За разлику од млађег колеге, др Пецић се у својим записима није освртао на дилеме с којима се суочавало руководство покушавајући да пронађе излаз из незавидне ситуације у којој се Србија нашла у јесен 1915. У његовој аутобиографији нема никаквих назнака неслагања с одлуком о повлачењу: др Пецић нигде није изнео мишљење да је требало офанзивно наступити на Косову, нити је критиковао државни и војни врх због тога што није извршио припреме за такав подухват. Чак и много година касније, пишући о тим бурним временима из историје Србије, он није нимало сумњао у исправно руковођење надлежних, поступајући као дисциплиновано војно лице које беспоговорно прихвата наредбе надређених и ничим их не доводи у питање.

После одступања преко Албаније, и за Милана Пецића и за Милутина Велимировића наступио је нов период, проведен изван отаџбине и испуњен новим напорима и прегнућима. Завршетак рата и повратак у Србију за Пецића је значио завршетак каријере, а за Велимировића тек почетак, али ратни доживљаји оставили су дубок траг у животима оба лекара, неизбрисиво им се урезавши у памћење. И један и други поделили су судбину свог народа у његовим најтежим тренуцима, несебично се стављајући у службу отаџбине, а њихова сећања на те године показују да су Срби много пропатили, да им је држава била изнад свега, да је било и пропуста у припремама за одбрану и предвиђању ратних операција, па можда и грешака у одлучивању, али да је свима пред очима био само један, на крају и остварен, циљ: протеривање завојевача и повратак мира, слободе и независности.

Sofija Božić

**THE FIRST WORLD WAR IN THE MEMORIES OF
DR. MILAN PEČIĆ AND DR. MILUTIN VELIMIROVIĆ (1914–1915) –
A REVIEW OF TWO UNPUBLISHED AUTOBIOGRAPHIES**

Summary

This paper presents a comparative analysis of unpublished memoir texts of two eminent Serbian doctors, dr Milan Pečić (1865–1959) and dr Milutin Velimirović (1893–1973). As members of the medical teams that accompanied units of the Serbian army in operations against the Austro-Hungarian troops and retreat across Albania, Pečić and Velimirović left interesting testimonies of the events in Serbia affected by the war. They contribute to sharpening of the image of the Great War on the front towards the small Balkan kingdom, touching upon some important questions posed during the time of great temptations and suffering of the Serbian people: the question of Serbian patriotism and readiness for war, the question of work of military health care, crimes against Serbs. Reminding of these so-far underused resources, we wish to draw attention to their content and their authors, doctors who left a deep mark in the history of Serbian medicine and thus deserved that their, in this case war experiences be considered, as they can help us, in the time of malevolent rewriting of history, to take a proper position towards the politically motivated revisions of the First World War.

Keywords: World War I, recollections, memoirs, autobiographies, history of medicine, medical doctors, Serbian Calvary, Serbian Military Medical Services, dr Milan Pečić, dr Milutin Velimirović.